

АҢДАТПА
«6D020100-Философия» мамандығы бойынша
Философия докторы (PhD)
ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

КАЛДАЕВА БАНУ СТАНБЕКОВНА

Қазақтың философиялық дүниетанымындағы әйел феномені

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу жұмысында қазақтың философиялық дүниетанымындағы әйел феноменіне тарихи-философиялық және философиялық-антропологиялық талдау жасалды. Әлемдік философия тарихы мен қазақтың дәстүрлі дүниетанымындағы гендер түсінігі зерттеліп, сарапталды.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. ХХІ ғасыр – адамзат әлемдік жаһандану үрдісіне аяқ басқан кезең. Бұл дәуірде адамның құндылықтық сипаты, белсенді өмірлік ұстанымы, өзін-өзі жетілдіруге құқығы мәселелері алдыңғы қатарға шығып отыр. Осы тұрғыдан алғанда әйел мен еркектің қоғамдағы орны, рөлі, олардың арасындағы әлеуметтік қарым-қатынас туралы түсініктер жаңа сипатқа ие болуда.

Гендерлік қатынастар ұрпақтан-ұрпаққа дәстүр болып жалғасып келе жатқан үрдістер негізінде қалыптасатыны белгілі. Сондықтан бұл мәселені халқымыздың дәстүрлі дүниетанымы мен ұлттық философиясы аясында қарастырудың, тарихи-философиялық және философиялық-антропологиялық зерттеу жүргізудің маңызы зор. Себебі, Қазақстанда бүгінгі таңда жүзеге асырылып жатқан әлеуметтік-экономикалық, саяси-мәдени өзгерістер көптеген қоғамдық мәселелерді, соның ішінде гендер мәселесін қайта қарауды қажет етуде.

Гендер ұғымы соңғы кезде жалпы адамзат деңгейінде де, елімізде жиі қолданысқа еніп, елеулі мәселеге айналып келеді, өйткені ол дүниетанымдық және практикалық мағынаға ие. Десек те, қазақ халқының философиялық дүниетанымындағы қазақ әйелінің орны мен рөлін жаңаша зерттеп-зерделеу міндеті әлі толық шешімін тапқан жоқ. Шындығында, ұлттың болмыс-бітімі, дүниетанымы мен рухани-мәдени құндылықтары тұрғысынан әйелдің өзіндік табиғатын қоғамдағы, отбасындағы әлеуметтік қызметімен сабақтастыра айқындау аса маңызды. Әйел мәселесінің әлемдік философия тарихында, оның ішінде қазақтың философиялық дүниетанымында сипатталып, бағалануын зерттеу, қазіргі заманғы гендерлік, антропологиялық және экзистенциалды мәселелерді ұғыну – қоғамға пайдалы және мәні зор тәжірибе. Бұл саладағы ғылыми ізденістер мен арнайы зерттеулердің көбеюі, гендер мәселесіне деген қызығушылықтың артуы Жаңа Қазақстанның әлеуметтік-тарихи, саяси-экономикалық жағдайларымен және әлем өркениетінде алатын орнымен тікелей байланысты.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Мәдениет пен қоғамдағы әйел бейнесі, алатын орны мен рөліне байланысты гендерлік

зерттеулер мен ғылыми еңбектер шетелдерде соңғы жүз жыл бойында қарқынды дамығанмен, отандық ғылымда тек өткен ғасырдың соңғы жылдарында ғана қалыптасты. Гендер мәселесін тек философия ғана емес, әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, дінтану, экономикалық теория, педагогика, филология, психология, құқықтану ғылымдары да кеңінен қарастырады. Сондықтан да Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қорғалған докторлық және кандидаттық диссертациялар көбінесе осы салалар бойынша. Атап айтқанда, ғалымдар Алтынбекова Г. «Қазақстан қоғамын демократияландырудағы әйелдердің саяси қатысуы», Әбутәлиева А. «Қазақ тарихи романдарындағы әйелдер бейнесінің жасалу ерекшеліктері», Қоңырбаева Г. «Қазақ мәдениетіндегі әйелдердің рәміздік бейнелері» тақырыптарына зерттеулер жүргізді. Философия ғылымы бойынша С. Шакирова мен Г.Адаева әйел мәселесін зерттеуге арналған кандидаттық диссертациялар қорғады. Гендер мәселесімен айналысқан шетел зерттеушілерінен Х.Арендт, Д.Батлер, Симона де Бовуар, О.Воронина, Э.Голдман, А.Дворкин, С.Жеребкин, И.Жеребкина, Е.А.Здравомыслова, Л.Ирригарай, И.В.Костикова, Ю.Кристева, Н.Менделл, Л.Пушкарева, Э.Сиксу, С.Ушакин, Б.Фридан, П.Элиот және тағы басқаларды атауға болады.

Біздің елімізде гендер мәселесін зерттеу әлі де болса жас сала. Сол себепті отандық философияда бұл тақырып бойынша ізденістер аса көп емес. Гендерлік мәселе бойынша қазіргі кездегі қазақстандық зерттеушілерді атайтын болсақ, Ғ.Есім, Б.Аташ, З.Балғымбаева, З.Исмағамбетова, З.Қодар, Ә.Масалимова, З.Наурызбаева, Г.Нұрышева, Г.Соловьева, Н.Шеденова және тағы басқалары әйел, гендер мәселелерін философия, мәдениеттану, әлеуметтану ғылымдары тұрғысынан талдады. Дегенмен, әлі күнге дейін гендерлік мәселелерді дұрыс зерттеу мүмкіндіктеріне ие болған әдіснамалық зерттеулер аз. Сондықтан қазақ әйелі феноменін қазақтың философиялық дүниетанымы аясында зерттеп, оның нәтижелерін ғылыми айналымға енгізу бұл саланың дамуына өзіндік үлес қосады деп ойлаймыз.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны. Қазақтың философиялық дүниетанымы және әйел феномені.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу пәні – ежелгі заманнан қазіргі дейінгі философия тарихындағы және қазақ халқының философиялық дүниетанымындағы әйел феномені.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері.

Мақсаты: Қазақ халқының философиялық дүниетанымындағы әйел феноменін зерттеп, философиялық талдау жасау.

Осы мақсатқа сәйкес келесі **міндеттер** қойылды:

- әлемдік философия тарихындағы гендерлік теңдік идеясын ашып көрсету, әйел-философтардың рөлін анықтау;

- «әйел феномені» ұғымының мағынасын ашу, қазақ әйелі бейнесінің қалыптасуына әсер еткен ішкі және сыртқы факторларды анықтау;

- көркем мәтіндерді, халық ауыз әдебиеті мұраларын, белгілі ақын-жазушылардың көркем туындыларын, тарихи-этнографиялық, мифологиялық

және жалпы қазақ әйелі феноменін сипаттайтын деректерді концептілік жүйеде жинақтау;

- түркі-қазақ мифологиясы мен дүниетанымының гендерлік негіздерін, сабақтастығын айқындау;

- ақын-жыраулардың философиялық дүниетанымындағы қазақ әйелі бейнесінің ерекшеліктерін талдау;

- қазақ ағартушыларының шығармашылығындағы әйел болмысының эстетикалық сипатын саралау;

- XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының шығармаларындағы әйел теңдігі мәселесін зерделеу;

- қазіргі Қазақстанның гендерлік саясатының дамуы мен жүзеге асуының ерекшеліктерін және перспективаларын көрсету.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері.

Зерттеудің теориялық негізі – батыс және шығыс философиясының көрнекті өкілдері мен шетелдік зерттеушілердің әйел тақырыбына арналған еңбектері: Платонның «Той», «Тимей», «Мемлекет», Аристотельдің «Саясат», Ибн Синаның «Саясат туралы трактаты», Ж.Баласағұнның «Құтты білік», Эриугенаның «Табиғаттың бөлінуі туралы», К.Пизанскаяның «Әйел қаласы туралы кітап», Ж.Ж.Руссоның «Эмиль және оның тәрбиесі», Гегельдің «Құқық философиясы», М.Уолстонкрафттың «Әйелдің құқықтарын қорғау», Дж.С.Милльдің «Әйелдің бағынуы», Ф.Энгельстің «Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің шығу тегі», А.Бebelдің «Әйел және социализм», Б.Фриданнның «Әйелге тән құпиялық», К.Цеткиннің «Әйел бостандық жолында», Симона де Бовуардың «Екінші жыныс» және тағы басқа еңбектер, сонымен қатар, қазақ ақын-жыраулары – Доспамбет, Ақтамберді, Шал ақынның, қазақ ағартушылары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың, XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Ж.Аймауытовтың «Ақбілек», «Күнікейдің жазығы», М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» туындылары.

Ғылыми жұмыстың тақырыбын зерттеу барысында шетелдік және отандық ғалымдардың көзқарастарын талдау, жүйелеу, салыстыру арқылы жаңа ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді. Зерттеудің әдіснамалық негізі – тарихи-философиялық, философиялық-антропологиялық және элеуметтік-мәдени әдістер, оларды қолдану жалпы дүниетаным жүйесіндегі әйел феноменін және оның орнын түсінуге мүмкіндік берді. Тарихи-философиялық әдіс әлемдік және қазақ философиясының даму тарихындағы әйел феноменін зерделеуге септігін тигізді. Компаративистік әдіс әйел болмысының мәні мен мағынасын ұғынудағы батысеуропалық және отандық философиялық дәстүрлерін салыстырмалы талдауда, герменевтика әдісі көркем шығармалардағы философиялық идеяларды анықтауда, ал аксиологиялық және өмірбаяндық әдістер белгілі қазақ әйелдерінің өмірін зерттей отырып, олардың құндылықтық ұстанымдарын, философиялық болмысын ашуда қолданылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- әйел феномені әлемдік философия тарихы мен қазақтың философиялық дүниетанымын ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейін тұтас қамтып, алғаш рет философиялық-ғылыми тұрғыдан зерттелді;

- философия тарихындағы әйел-философтардың рөлі мен орны айқындалды;

- «әйел феномені» ұғымын түсінудегі метафизикалық, антропологиялық, эстетикалық, әлеуметтік-мәдени аспектілерге сипаттама беріліп, оның қалыптасуына әсер еткен ішкі және сыртқы факторлар жүйеленді;

- ежелгі түркі мифологиясы мен қазақтың дәстүрлі дүниетанымындағы гендерлік үрдістердің сабақтастығы айшықталып, жаһандану кезеңіндегі қазақ әйелі бейнесімен салыстырылды;

- қазақ әйелінің ұлттық болмысы, әйел-ананың дүниетанымы, ішкі рухани әлемі ашылып, қазіргі кезде қазақ әйелі туралы қалыптасқан ұғым-түсініктер, ұлттық стереотиптер анықталды;

- қазақтың философиялық дүниетанымындағы әйел феноменіне тарихи, салыстырмалы талдау жасау арқылы әйел бейнесі этикалық, аксиологиялық, гуманистік тұрғыдан зерттелді.

Қорғауға ұсынылатын ғылыми тұжырымдар:

- Әлемдік философия тарихында әйел феноменін зерттеу Ежелгі шығыс философиясынан бастау алып, қазіргі кезеңге дейінгі уақытты қамтиды. Әйел мәселесінің әлемдік философия тарихында зерттелуі әртүрлі және кейде бір-біріне қарама-қайшы келетін көзқарастардың болуымен және әрбір кезеңнің өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Гендердің ежелгі шығыс, антикалық философиядағы негіздері – әйелге өзінің әлеуметтік және табиғи әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік бермеген сол кездегі патриархалдық құрылыс. Араб-мұсылман философиясында әйелдің отбасындағы орны мен рөлі, қасиеттері, ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастың негізгі принциптері ретінде әйелдің отбасындағы абсолютті тәуелді жағдайы, оның жарына бағыну қажеттілігі туралы идея негізгі болды. Орта ғасырдағы батысеуропалық философия толығымен діни болғандықтан, әйел бейнесі де христиан дінімен тығыз байланысты. Өркендеу дәуірінде қоғамда алғашқы рет жыныстар теңдігі идеясы және әйел мен еркектің қарым-қатынасын реформалау жобалары дүниеге келді. Жаңа заманда жаңа демократия теориясының дамуына байланысты әйелдер немесе еркектерге тән «табиғи» қасиеттер ұғымы біртіндеп жойылды. Гендер мен феминизм ұғымдарының бір емес екендігі анықталды. Феминистер көптеген жаңа ұғымдарды айналымға енгізді. Қазіргі кезде гендер концептісі жыныстар арасындағы теңсіздіктің әлеуметтік сипатын жоюға бағытталған, сонымен бірге еңбектің гендерлік белгісі бойынша бөлінуіне қолдау білдіреді.

- Ежелгі дәуірде, Орта ғасырларда, Қайта өрлеу мен Жаңа дәуірде әйелдердің білім алу мүмкіндігінің шектеулі болуы олардың философияны зерттеп, философиялық еңбектер жазуына кедергі болды. Осыған байланысты философия тарихында ұзақ уақыт бойы әйелдердің рөлі еленбей, белгісіз күйде қалды. Философия тарихының пайда болуынан бастап кем дегенде екі жүз әйел философ өмір сүріп, дүниеден өтті және философиялық еңбектер

қалдырды. Әйелдер үлкен философиялық мектептерді басқарды, кейінірек атақты ер әріптестерімен бірге ресми емес философиялық топтардың ажырамас бөлігі болды, маңызды философиялық еңбектер жазды, ал өткен ғасырда кәсіби философиялық қауымдастықтарға басшылық етті. Олар ерлермен бірге өз кездеріндегі маңызды философиялық мәселелерді талқылауға қатысты. Қазіргі заманғы әйел философтар кәсіби философия дамыған барлық елдерде қызмет атқарады. Азия, Африка, Еуропа болсын, әр аймақта философияда өз іздерін қалдырған әйелдер саны көп.

- Әйел бейнелері түркі халықтарының рухани мәдениетінде үлкен рөл атқарған матриархаттық дәстүрлер мен ежелгі тотемистік мифологияның ұғымдарымен тығыз байланысты. Түркілік дәстүрде алғашқы әйел, ана, отбасының қамқоршысы, Тәңірінің жарымен байланыстырылатын түркілердің жоғары құдайы Ұмай Ана бейнесімен (Ымай, Бай ана, Май-иче, Май-эне, Сары-эне) байланыстырылады. Көне түркілік мифологиясында сұлулықпен қатар ұсқынсыздық категориясымен зұлымдықты бейнелейтін Мыстан, Жалмауыз кемпір, Албасты, Жезтырнақ, перілер сияқты образдар бар.

- Ақын-жыраулар шығармашылығында ел анасы, жақсы әйел-жар, жаман-әйел бейнелері жасалып, жырланған. Әйел тақырыбы, әйел бейнесі қазақ ақын-жыраулардың шығармашылығында көрініс тапса да, үлкен әлеуметтік мәселе деңгейіне көтеріле алмады. Алайда әйел мәселесі жеке тақырып ретінде қозғалмаса да, жаңа мазмұндағы әйелді сипаттау, оның тіршілігіне, ішкі жан дүниесіне үңілу, жақсы, жаман әйелді салыстырып, тәрбиелік мәнге назар аудару қазақ ақын-жыраулардың толғауларында ерекше орын алады. Ақтамберді, Доспамбет, Бұқар жырау, Шал ақынның шығармашылық мұрасында әйел болмысы туралы, оның қоғамдағы орны мен маңызы, сонымен қатар оған қойылатын талап пен талғам биіктігі, ар мен ұят, парыз бен борыш сияқты кең ауқымды этикалық мәселелер қойылған.

- Қазақ ағартушылары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев әйел теңдігіне көптеген шығармалар арнады, теңсіздікпен күресті, ашық майданға шықты. Алайда, бұл кезеңде әйел теңдігі мәселесі ішінара сөз болғанымен, әлеуметтік күрес дәрежесіне көтеріле алған жоқ. Дегенмен олар қазақ қыздарының аянышты тағдырына араша түсіп, жанашыр болды.

- XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шығармашылығы жанр жағынан дамып қана қоймай, тақырып мен идея тұрғысынан жаңа белеске көтерілді. Қазақ қаламгерлері әлем әдебиетінің жетістіктеріне сүйене отырып, қазақ әйелінің қайталанбас бейнесін жасады. XX ғасыр басындағы әйел тағдыры тақырыбына қол артқан қазақ зиялыларының түпкілікті идеясы – жеке тұлға бостандығы мен жеке адамды қайталанбайтын рухани құндылық ретінде қадірлеу болды. Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев әйел теңдігі мәселесін жиі көтеріп, сындарлы пікірлерін ортаға салды.

- Гендерлік саясат- қоғамдық өмірдің барлық салаларында ерлер мен әйелдердің теңдігіне қол жеткізуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық қызмет, сондықтан да ел дамуының басты бағыттарының бірі және оның кешенді модернизациясы. Тәуелсіздік жылдарынан бері Қазақстанда

гендерлік саясатты жүзеге асыруға байланысты бірнеше заң қабылданды. Гендерлік теңдікке қол жеткізу саласындағы ұлттық тәжірибе әлем қауымдастығы елдерінің өркениеттік, діни және мәдени ерекшеліктерін жан-жақты және мұқият ескере отырып, ұлттық дүниетанымызға тікелей бағытталған болуы тиіс.

- Қазақстан халқының көпұлтты болуы, қоғамдағы әлеуметтік-саяси, экономикалық жағдайлар, ақпараттық қоғам мен бұқаралық мәдениеттің дамуы жаһандану «қазақ әйелі» феноменінің қалыптасуына әсер етіп, оған заманауи ерекшеліктер енгізді. Қазіргі қазақ қызы туған халқының мәдениетімен қатар әлем мәдениетін меңгерген, білікті, әлеуметтік ортаға бейімді, қоғамдық өмірде белсенді. Бүгінгі қазақ әйелі – өзінің алдыңғы апаларының салтын сақтап, үрдісін жалғап келе жатқан Қыз, Ана, Тұлға.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Жоғары оқу орындарында гуманитарлық бағыттағы магистрлік және докторлық диссертациялық тақырыбына бұрын-соңды зерттелмеген әйел тұлғаларының мұрасын, қайраткерлігін зерделеу, сондай-ақ, элективті курстар енгізу, энциклопедиялық жинақтар әзірлеп, жарыққа шығаруға болады. Сонымен қатар, философия, әлеуметтану, мәдениеттану, саясаттану, этика пәндері бойынша дәрістерде және т.б. арнайы курстарда қолдануға болады.

Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі және жариялануы. Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижелері ғылыми-практикалық конференцияларда, ғылыми басылымдарда жарияланды. Зерттеу тақырыбы бойынша 9 мақала жарық көрді. Оның ішінде ҚР БҒМ Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған журналда – 4 («Адам әлемі», «Әл Фараби», Қарағанды университетінің Хабаршысы және CAJAS журналдарында); ғылыми-практикалық конференцияларда - 4, Scopus журналдар базасына кіретін «Peace Review» АҚШ журналында 1 мақала жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі – 129 бет.